

Vestingvisie

**Naar een goed stedelijk leefklimaat
in de Wageningse binnenstad**

Definitief

1 maart 2021

Netwerk Erfgoed Wageningen

Colofon

Deze Vestingvisie is opgesteld
door het Netwerk Erfgoed Wageningen
in de periode oktober 2020 – maart 2021.

De inhoud van de Vestingvisie
wordt (in hoofdlijnen) onderschreven door
zeer veel Wageningse organisaties en personen.
Omdat het aantal instemmers nog steeds groeit,
vindt u een actueel overzicht op onze website
www.netwerkerfgoedwageningen.nl.

Het gebruiken en verspreiden van deze Vestingvisie
wordt van harte aanbevolen.

© Netwerk Erfgoed Wageningen, maart 2021

Samenvatting

Het proces van de Omgevingsvisie Bebouwd Gebied van de gemeente Wageningen was voor het Netwerk Erfgoed Wageningen (NEW) aanleiding om een visie voor de binnenstad van Wageningen op te stellen. NEW is een samenwerkingsverband van organisaties op het gebied van monumentenzorg en landschap, cultuur en stedenschoon. Vanwege de historie van Wageningen als vestingstad en de rol van erfgoed in de visie van NEW, heeft de visie de naam gekregen 'Vestingvisie'.

De geschiedenis van Wageningen als vestingstad – vanwege de strategische ligging – bepaalt al eeuwen de ruimtelijke structuur van de binnenstad. Hoewel op sommige plaatsen minder zichtbaar dan wenselijk, is deze structuur nog ruimschoots aanwezig en herkenbaar. Daarbij sluit de identiteit van Wageningen als vestingstad ook aan bij de recente geschiedenis van Wageningen als stad van bevrijding en vrijheid. En hoewel de geschiedenis van vestingsteden gerelateerd is aan conflict, strijd en oorlog levert die geschiedenis zo'n stad in het algemeen verrassende schoonheid op. Ook Wageningen.

De ambitie van NEW met de Vestingvisie is om ervoor te zorgen dat het erfgoed niet alleen het fundament van de stad is, maar ook in de Omgevingsvisie Bebouwd Gebied fundament blijft. Ons streven is dat veranderingen en verbeteringen van de gebouwde omgeving van de alom gewaardeerde, bruisende binnenstad van Wageningen consequent gebaseerd worden op dat cultuurhistorische fundament. Zo dat de opbouw van de stad en de aankleding de sfeer ademen van een stad met historie. Op de fundamenteën en contouren van hoe het ooit was: een stadsgracht, bruggen, bolwerken, plantsoenen en een kleinschalige binnenstad. Dat versterkt de identiteit van Wageningen en de verbondenheid van nu met toen. Voortbouwen op de geschiedenis, met het erfgoed als leidende factor.

Dit betekent, naar de mening van NEW, zeker níet dat alles wat verdwenen is weer in oude staat herbouwd moet worden. Het betekent wel dat de versterking en uitbreiding van functies en kwaliteiten die in de Omgevingsvisie als gewenst worden omschreven, de geschiedenis van de stad als leidend kader gebruiken. Erfgoed is volgens NEW een kans om de stad te profileren, aantrekkelijker en duurzamer te maken, meer bezoekers te ontvangen en de lokale economie aan te jagen.

De uitdaging is om ons, bij het vormgeven van veranderingen in de stedelijke leefomgeving, door ons erfgoed en door de kracht van ontwerpen uit het verleden te laten inspireren. In de Vestingvisie doen wij daar een groot aantal voorstellen voor.

Ook willen wij ons inzetten om de bekendheid met en het draagvlak voor deze Vestingvisie te vergroten. Zo, dat het erfgoed als fundament voor Wageningen's toekomst naar waarde wordt geschat. En zo, dat begrepen wordt dat de visie niet bestaat uit een

opsomming van losse projecten, maar een samenhangende manier is van denken, plannen en ontwikkelen.

NEW vraagt de gemeente Wageningen het erfgoed van de historische vestingstad als een van de fundamenten van de Omgevingsvisie te gebruiken, om – in samenwerking met NEW en andere betrokkenen - een uitvoeringsplan op te stellen, actief op zoek te gaan naar subsidies en investeerders voor de financiering van de plannen, en hiertoe een fondsenwerver aan te stellen.

Vestingvisie

Naar een goed stedelijk leefklimaat in de Wageningse binnenstad

Inhoudsopgave

Inleiding	7
1. Korte schets van de geschiedenis van de vestingstad en beschrijving van de erfgoedwaarden	9
2. De Visie: erfgoed als inspiratiebron bij verandering van de leefomgeving	13
3. Opgaven en kansen voor Wageningen	17
4. Realisatie	20
Bijlagen	38
Gebruikte bronnen	39

Inleiding

Wageningen heeft een rijke historie. Als vestingstad aan de Gelderse grens lag het meermaals in de vuurlinie. Zelfs toen de functie als vestingstad al lang was verdwenen, had de stad opnieuw zwaar te lijden van de gevechtshandelingen in de Tweede Wereldoorlog. Maar de stad herrees en de sporen van ruim 750 jaar geschiedenis zijn nog overal herkenbaar.

Inmiddels staat Wageningen opnieuw voor een groot aantal opgaven. Om de stad niet alleen een rijke historie, maar ook een verwachtingsvolle en duurzame toekomst te geven. Klimaatadaptatie en energietransitie, verduurzaming van gebouwen, behoud van centrumfunctie voor de lokale economie, bereikbaarheid en parkeergelegenheid, een woningbouwopgave en een aantrekkelijke en biodiverse leefomgeving zijn slechts enkele van de opgaven voor de komende tijd. Het opstellen van de Omgevingsvisie voor het bebouwde gebied is hét moment en dé gelegenheid om daarvoor de plannen te maken en de kaders te schetsen. Om te voorkomen dat Wageningen door al deze ruimtelijke opgaven opnieuw in de vuurlinie komt te liggen is deze Vestingvisie opgesteld. Het is een visie die niet alleen is gericht op de vroegere vestingwerken van de stad, maar op de toekomst van de gehele binnenstad, op een goed stedelijk leefklimaat in het kloppend hart van onze stad.

In de huidige tijd wordt erfgoed meer en meer gezien als een kans, als de mogelijkheid om de stad te profileren, aantrekkelijk te maken en te houden, een toeristentrekker te zijn en ook een aanjager van de lokale economie. De structuur van de stad, zijn stadsgracht, zijn bolwerken en plantsoenen en zijn historische bebouwing dragen bij aan de schoonheid en sfeer die de stad uitstraalt, aan zijn eigen gezicht. Hoe de stad in de loop der tijd is gegroeid tot de stad zoals wij die nu kennen is beschreven in bijlage I. Daarin is ook aangegeven welke plekken in de stad van bijzondere waarde zijn. Die moeten we vasthouden en versterken. Daarnaast er zijn ook plekken die verbetering behoeven.

De vestinggracht is zo'n plek. Het is een erkend rijksmonument, maar de oostelijke stadsgracht is in 1967 gedeeltelijk gedempt. Initiatieven om die 'planologische misser' te corrigeren en de stadsgracht weer te herstellen zijn tot nu toe nog niet succesvol gebleken, maar kunnen dat op termijn wel worden. Eenzelfde kans doet zich voor bij de groene gordel om de binnenstad, die op vele plaatsen aan een flinke onderhoudsbeurt toe is. Beide voorbeelden laten zich goed combineren met de doelstelling om - in het kader van de klimaatadaptatie - de stad klimaatneutraal te maken, te vergroenen en hittestress te verminderen. Zulke kansen werken we in deze Vestingvisie uit.

Uitgangspunt van deze visie is dat in de stad zichtbaar blijft waar we vandaan komen, maar er gelijktijdig ook inspiratie en aanknopingspunten zijn voor de toekomst. Daarom streven we zoveel als mogelijk naar het combineren van initiatieven die op meerdere vlakken elkaar versterken en aanvullen, met erfgoed als leidende factor. Dit betekent ook dat er zelden op één enkel punt wordt geacteerd, maar altijd in samenhang met de omgeving. Initiatieven zijn er ge-

noeg, getuige ook het initiatief voor een nieuwe functie voor de Aula en omgeving. Dergelijke initiatieven moeten ons inziens altijd worden ingebed in een totaalvisie, met als leidraad het zoveel mogelijk behouden en benutten van erfgoed. Daarbij gaat het ons er niet om dat oude fasen van de vesting opnieuw worden gereconstrueerd. Wel is het van belang dat we de geschiedenis kennen en over historische referenties beschikken waaruit keuzes kunnen worden gemaakt ingeval van herinrichting van de vesting, de bolwerken en de plantsoenen. De Omgevingsvisie zal daar de kaders voor moeten stellen; deze Vestingvisie doet daarvoor handreikingen.

De zorg om en voor ons erfgoed bij velen in onze stad heeft geleid tot de oprichting van Netwerk Erfgoed Wageningen, een samenwerkingsverband van organisaties op het gebied van monumentenzorg en landschap, cultuur en stedschoon. Hierin zijn vrijwel alle organisaties die zich binnen Wageningen met erfgoed bezighouden verenigd. Samen hebben wij deze Vestingvisie opgesteld.

Graag werken wij samen met de gemeente en alle bewoners en belanghebbenden in Wageningen aan de totstandkoming van een Omgevingsvisie die leidt tot een leefbare stad, die zijn verleden kent, erkent en gebruikt in het algemeen en eigen belang. Een Omgevingsvisie die het erfgoed van de stad onderkent als een van zijn fundamenten. Want laat het duidelijk zijn: de in deze visie genoemde voorstellen zijn een middel ter enthousiasmering en inspiratie, een middel om een uitwisseling van ideeën te starten, ten einde Wageningen een nog beter leefklimaat en een nog betere toekomst te bezorgen.

1. Korte schets van de geschiedenis van de vestingstad en beschrijving van erfgoedwaarden

De gemeente Wageningen beschikt al over veel informatie over het erfgoed van de stad. Zo is er de lijst van beschermde rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten. Daarnaast is er de Cultuurhistorische Waardenkaart Wageningen (CHWW) uit 2016. In aanvulling daarop zijn in dit kader de aanwijsbare – nog aanwezige – cultuurhistorische objecten geïnventariseerd, zowel de ondergrondse als de bovengrondse. Om de exacte plaats ervan te bepalen en om ervoor te zorgen dat ze bij de omgevingsprocedures worden betrokken, dienen deze – als cultuurhistorische laag, getypeerd naar aard en periode – te worden ingevoerd het Geografisch Informatie Systeem (GIS) van de Gemeente Wageningen.

Cultuurhistorische objecten in negen perioden

In bijlage I is een inventarisatie en waardestelling opgenomen van de nog zichtbare objecten uit de geschiedenis van de vesting Wageningen. Het gaat om objecten die hebben bijgedragen aan de militaire functie van de vesting, of die daar later een geheel nieuwe functie aan hebben gegeven. Het onderzoek heeft zich gericht op alle nog aanwezige onderdelen van de Vesting Wageningen – de hoofdzakelijk 17e-eeuwse vesting en alle latere wijzigingen en toevoegingen:

- de stadgracht, de bastions, de restanten van de omwalling en de stadsmuur en de diverse groene ruimtes daarbuiten (voormalig schootsveld).
- de oude en nieuwe toegangen van de vesting over de gracht heen en de bijbehorende ontwikkelingen in de directe omgeving ervan.
- latere toevoegingen aan de vestingzone, ook als die niet voortvloeien uit de oorspronkelijke functie van de vesting.

De vesting Wageningen heeft zich in ruim zeven eeuwen ontwikkeld. In de ontwikkelingsgeschiedenis zijn negen perioden onderscheiden. De geïnventariseerde objecten zijn steeds gekoppeld aan de periode waarin ze zijn aangelegd:

1. De kleine laatmiddeleeuwse grensvesting 1240 – 1624,
2. De Oud-Nederlandse vesting 1624 – 1673,
3. Het einde van de militaire vesting 1673 – 1717,
4. Ruimte voor de elite 1717 – 1840,
5. De nieuwe tijd – wandelen en deftig wonen 1840 – 1903,
6. De nieuwe tijd – industrie en onderwijs 1840 – 1940,
7. Wederopbouw 1940 - 1965,
8. Stadsontwikkeling 1962 -2000,
9. Recente ontwikkelingen in de 21e eeuw.

Aan de objecten is per periode een cultuurhistorische waardestelling toegevoegd. Die is gebaseerd op de historie van de stad als vesting, de samenhang van een object met de omgeving en met de geschiedenis van de plek en de

De belangrijkste cultuurhistorische waarden

Een van de belangrijkste waarden van de vesting is de **stadsgracht**, die de stad nog vrijwel volledig omringt en die het beeld van Wageningen als vestingstad bepaalt. De demping van de gracht bij het knooppunt Hoogstraat-Stationsstraat-Bergstraat doet aan deze waarde ernstig afbreuk.

LEGENDA:

OBJECTEN UIT PERIODE 1

DE KLEINE LAATMIDDELEEUWSE GRENSVESTING 1240 – 1543

- 1.1 contour van de vesting: een onregelmatig vierkant – te zien in stukken stadsmuur en in huidige rooilijnen
- 1.2 middeleeuwse muur en toren(restanten), versterkt in 1528
- 1.3 vrij schootsveld – alléén nog Duivendaal
- 1.4 binnen de vesting: straten, driehoekige markt, Johannes de Doperkerk (13e eeuw)
- 1.6 de Rietpol, landje tussen gracht en Grebbedijk – later ook Stralenshoff en 't Eylant genoemd, nu Zorghvliet
- 1.7 afvoerwetering naar het Binnenveld (langs de Rijnsteeg)
- 1.8 Nuderondeel, versterking dubbele poort met ronddeelmuur - 1969 gerestaureerd, met stadswapen uit 1710
- 1.11 kasteelmuur en hoofdgebouw – de zichtbare gebouwde en gerestaureerde restanten
- 1.14 Grebbedijk (1595)

OBJECTEN UIT PERIODE 2

DE OUD-NEDERLANDSE VESTING 1543 - 1673

- 2.1 nieuwe contour van de vesting (1624): de gracht buitenom 6 bastions – de vormen zijn nu vervaagd
- 2.2 Juniusbastion (1624) – nog steeds de originele vorm met grastaluds en (authentieke?) lage steunmuur
- 2.3 Beckafbastion (1624) - verborgen in het huidige Torckpark
- 2.4 Spijk (1624) – de 'bedekte weg' - volgt precies de contour van het verdwenen ravelijn en het Beckaf Bastion
- 2.7 Raadhuis aan de markt (vanaf 1664) – op de plaats van het voormalige Schutterhuys

OBJECTEN UIT PERIODE 4

RUIMTE VOOR DE ELITE 1717 - 1840

- 4.4 Theekoepel (1760) bovenop fundament geschutstoren, met toegangspoort – nu vanaf de Niemeijerstraat

OBJECTEN UIT PERIODE 6

DE NIEUWE TIJD - INDUSTRIE EN ONDERWIJS 1840 - 1940

- 6.4 tuinmanswoning met schuur (1882), architect Jacobus van Lokhorst– nu stadsboerderij - en loopbrug
- 6.5 Broeckstraatbrug en bebouwing Duivendaal (vanaf 1880), architect Johan van Lokhorst – nu woningen
- 6.7 postkantoor (1898), architect Jacobus van Lokhorst – nu stadhuis

OBJECTEN UIT PERIODE 7

WEDEROPBOUW 1940 - 1965

- 7.1 nieuwbouw langs straten in Delftse School (vanaf 1941), plan Kraayenhagen – 'een magistraal ensemble'
- 7.2 nieuwbouw in Delftse school rond herstelde kerk (vanaf 1941), plan Kraayenhagen – 'een magistraal ensemble'
- 7.3 woningen aan Emmapark (1942/1945) – een nieuwe rand van de oude stad

Bijzonder is dat de **contour van de middeleeuwse stad** nog volledig te zien is. Op twee plaatsen staat de oude stadsmuur er nog. Langs de Walstraat-Emmapark en het Plantsoen is de oude ommuring verdwenen, maar volgt de nieuwe bebouwing wel de rooilijn ervan.

De **kasteelzone** heeft in de loop van de tijd veel veranderingen ondergaan. Van het kasteel of van het 18^e-eeuwse stadslandgoed van Torck is weinig tot niets overgebleven. De enige constante factor door de eeuwen heen zijn de noordelijke kasteelmuur en De Casteelse Poort, waarvoor het Wageningse museum nu een passende gebruiker is. Er zijn hier veel potenties om de sporen uit het verleden van de vesting te benutten voor een nieuw aantrekkelijk stedelijk milieu.

De **gebouwen op Duivendaal, de tuinmanswoning aan het Spijk en het oude postkantoor** ontworpen door de landelijk bekende architect Jacobus van Lokhorst, hebben een hoge architectonische en historische waarde. Ze hebben gelukkig allemaal een nieuwe bestemming gekregen, waardoor het behoud ervan is gewaarborgd.

De naoorlogse **wederopbouwarchitectuur** heeft de stad na de oorlog een nieuw gezicht gegeven: in het middelpunt van de stad bij stadhuis en grote Kerk en aan de beide uiteinden van de Hoogstraat. **De Wageningse wederopbouw met nieuwbouw rondom de kerk en langs de Hoogstraat en enkele zijstraten vormt nog steeds een 'magistraal ensemble' (Vincent van Rossum, open Monumentendag 2013).** Helaas zijn de architectonische details van de Delftse schoolbebouwing aan slijtage onderhevig. Het oostelijke uiteinde van de Hoogstraat heeft ernstig aan waarde ingeboet door aanpassingen aan de kopgevel en het verdwijnen van de fraai vormgegeven Bergpoortbrug.

Cultuurhistorische hot-spots

Anno 2021 zijn er drie hot-spots aan te wijzen waar de cultuurhistorische betekenis van de vesting en de activiteiten van de Wageningers bij elkaar komen, en die elkaar kunnen versterken. Deze zijn op de overzichtskaart met gele cirkels aangegeven.

- **Knooppunt Junusstraat-Plantsoen-Duivendaal** met: het Plantsoen (de nieuwe voorkant van de stad), de stadsgracht, Junus Bastion, schouwburg Junushoff (ingang en café), zicht op open schootveld, Duivendaal met architectuur van J. van Lokhorst. Een uitdaging is hier het herstel van de groene sfeer die bij de vesting hoort.
- **Knooppunt Hoogstraat-Stationsstraat-Bergstraat** met: architectuur Delftse School, de 'nieuwe' 19e-eeuwse uitleg van de stad, de BBLTHK, terrassen en de verbinding met de culturele as - de Bergstraat-Gen. Foulkesweg - met o.a. Hotel De Wereld, 5-Meiplein, de Aula, het Depot en arboreta. Uitdaging is hier het opnieuw zichtbaar maken van de vesting door het terugbrengen van het water en het herstel van het wederopbouw gezicht van de stad (de gedetailleerde brug en de kopgevels in de stijl van de Delftse School).
- **De Markt**, het knooppunt in het midden van de oude stad met: de gerestaureerde Grote Kerk met nieuwe publieksfuncties, het gemeentehuis, de horeca, de markt-functie en de Hoogstraat en andere straten. Deze straten en het plein hebben aan Wageningen een nieuw karakteristiek beeld gegeven – als gevolg van het wederopbouwplan Kraayenhagen. Uitdaging is hier het behoud van de bijzondere kenmerken van de Delftse schoolarchitectuur.

Buiten de historische vesting is het **Vrijheidskwartier** rond Hotel de Wereld en de Aula uiteraard een vierde hot-spot van grote cultuurhistorische betekenis.

2. De Visie: erfgoed als inspiratiebron bij verandering van de leefomgeving

Introductie

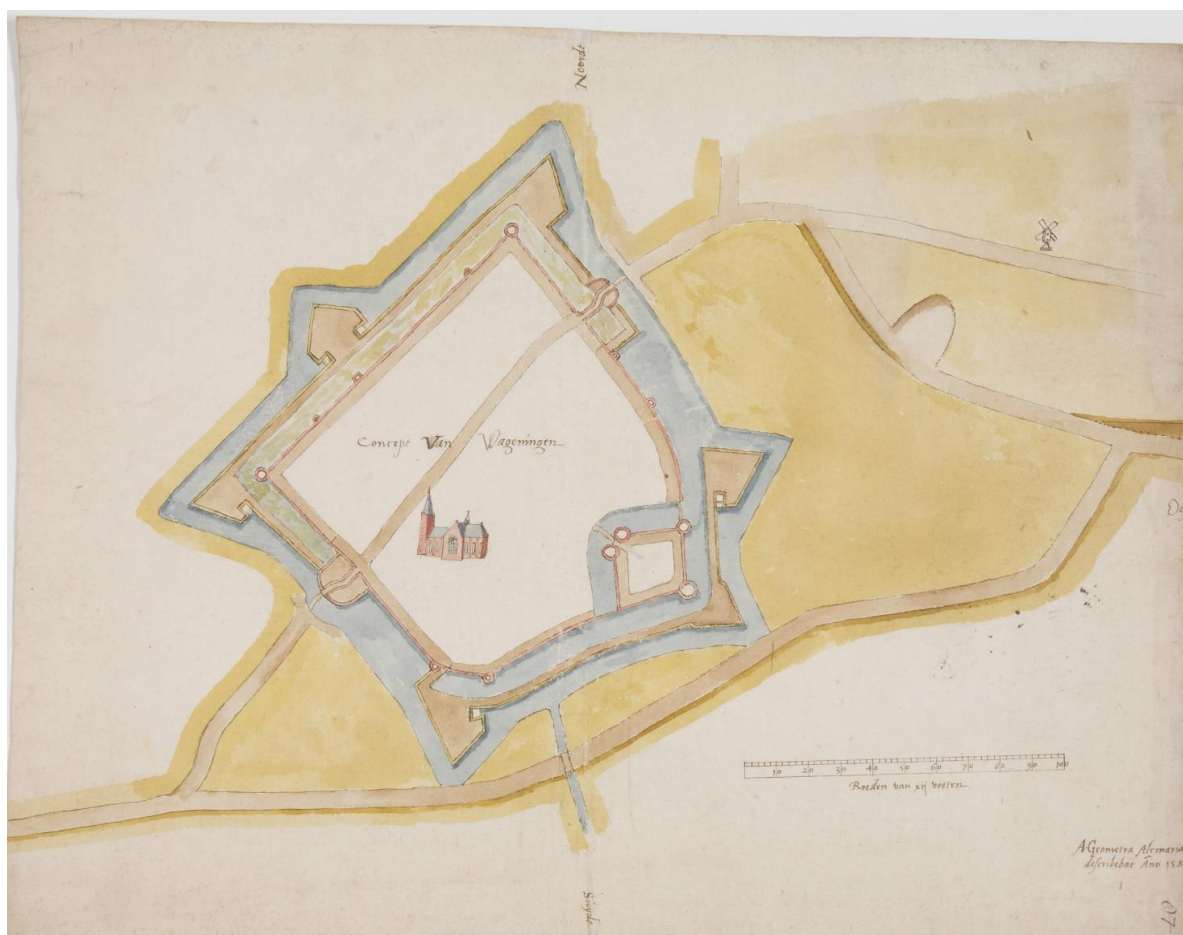
“Overal in Nederland zijn molens, kastelen, archeologische vindplaatsen, woonwijken en landschappen die de geschiedenis actueel houden en mensen raken. Zij vertellen verhalen over waar we vandaan komen, wie wij zijn en hoe we ons ontwikkelen. Bij de grote veranderingen in onze leefomgeving biedt erfgoed herkenning en geeft het houvast en identiteit. Daarbij hebben monumenten, historische binnensteden en cultuurlandschappen allereerst een waarde in zichzelf: ze zijn de dragers van het verleden die we koesteren om hun eigen betekenis en schoonheid. We geven hen dan ook graag door aan toekomstige generaties.” Zo begint de beleidsnota Erfgoed Telt, waarin minister Van Engelshoven van Cultuur ingaat op de betekenis van erfgoed voor de samenleving en waarin zij haar beleid voor de jaren 2018-2021 uiteenzet.

Eén van de doelen die de nota stelt, mede op advies van de Raad voor Cultuur en de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, is om meer **verbindingen** te leggen **tussen erfgoed en de veranderingen in onze leefomgeving**. Dit vraagt volgens de minister om betrokkenheid van erfgoedorganisaties en om het leggen van verbindingen, met opgaven, met belangen en met betrokken partijen. Want we staan aan de vooravond van grote ruimtelijke opgaven die onze leefomgeving zullen veranderen en daarmee ook het erfgoed raken. Voorbeelden zijn de verduurzaming van de gebouwde omgeving en klimaatadaptatie. De uitdaging is om bij de veranderingen in onze leefomgeving ons erfgoed, zoals de historische binnensteden en monumenten te behouden, en ons daarnaast door de kracht van ontwerpen uit het verleden te laten inspireren bij het vormgeven van onze toekomstige leefomgeving. Specifiek om die reden is “de relatie tussen erfgoed, ruimte en leefomgeving in trajecten als de Omgevingswet” versterktⁱⁱ.

Een visie op de Wageningse binnenstad

Dit gedachtengoed is niet nieuw. Al ruim twintig jaar bevordert de rijksoverheid het om erfgoed niet alleen zoveel als mogelijk te behouden, maar ook om het te (her)gebruiken en te benutten in een nieuwe, hedendaagse context. Waar mee erfgoed het stof van het archief van zich heeft afgeschud en zich een plaats heeft verworven te midden van andere belangen bij de inrichting van onze leefomgeving. En met succes. Want erfgoed heeft alle andere belangen iets te bieden. Ruimtelijke verandering vinden immers plaats in een bestaande omgeving, met een lange geschiedenis. Daar moeten zij worden ingepast. Die bestaande omgeving met zijn verleden biedt context, in ruimte en tijd. In Wageningen is dat de context van een meer dan 750 jaar oude vestingstad, die in negen fasen is geworden tot de stad die we nu kennen. Een stad die steeds is veranderd, soms bescheiden, soms zeer rigoureuus, maar die desondanks altijd als vestingstad herkenbaar is gebleven. Zelfs de ingrijpende veranderingen als

gevolg van de Tweede Wereldoorlog en de decennia daarna hebben dat niet ongedaan kunnen maken. Het is deze continue lijn van een omgrachte stad met één hoofdas en één kerk in het midden die Wageningen tot Wageningen maakt. En die wij willen versterken waar die wat sleets is geraakt of in de loop der tijd onherkenbaar is geraakt. Dat is waar wij in deze visie een aantal aanknopingspunten voor willen aanreiken. Opdat de gemeente die kan gebruiken bij het opstellen van de Omgevingsvisie voor de binnenstad, als een solide en duurzame basis, die uiteindelijk een goed stedelijk leefklimaat oplevert dat goed is voor bewoners, bezoekers en ondernemers.

Niet-gerealiseerde reconstructie van de vesting Wageningen, die de essentie van de stad weer-geeft: stadsgracht, verdedigingswerken en bolwerken, kasteel, hoofdstraat met stadspoorten en kerk.

Kort gezegd komt onze visie erop neer dat wij

de herkenbaarheid en belevingswaarde van de Wageningse binnenstad als vestingstad willen versterken door een kwalitatieve opwaardering.

Aspecten die daaraan kunnen bijdragen zijn:

- Realisatie van een complete en samenhangende groenstructuur rond de binnenstad, op basis van grondig historisch onderzoek, die tevens dient als ecologische zone en als sociale ontmoetingsruimte;

- Herstel van de stadsgracht en verbetering van de waterkwaliteit;
- Versterking van de aantrekkelijkheid en de beeldkwaliteit van de Hoogstraat en zijstraten als centrale winkelas van de stad door een flinke kwaliteitsslag. De erfgoedwaarde van deze winkelas zit primair in de wederopbouwarchitectuur en de nog resterende, vnl. negentiende-eeuwse architectuur. Tegenaan van verrommeling en meer zichtbaar maken van de schoonheid;
- Versterking van de vier culturele knopen van de stad: Junushoff e.o., Grote Kerk en Markt, omgeving Bergpoort en BBLTHK en de omgeving Aula/Hotel de Wereld;
- Verbetering van de belevingswaarde van de historische binnenstad door het autoluw maken van de gehele binnenstad en realisatie van goede parkeervoorzieningen in de onmiddellijke nabijheid. Hierdoor kan de betekenis van de binnenstad als historische stad meer ervaren worden.;
- Vervanging van niet-waterdoorlatende bestrating (asfalt) door klinkers en aanpassing van het straatprofiel waar nodig, zodat weer een historische, binnenstedelijke sfeer wordt gecreëerd.

De herkenbaarheid van de vestingstad en zijn groenstructuur vergroten.

Motieven voor behoud en benutting van ons erfgoed

In de navolgende hoofdstukken werken we deze visie uit. Maar voor we daarmee verder gaan eerst even stilstaan bij wat we eraan hebben en waar het goed voor is? Want waarom zouden we zoveel moeite doen om erfgoed te behouden en te gebruiken?

Een van de belangrijkste motieven om zorgvuldig met erfgoed om te gaan is het grote draagvlak dat in de samenleving bestaat voor 'monumentenzorg', zoals erfgoedzorg doorgaans wordt genoemd. Het Sociaal en Cultureel Planbureau heeft daar onderzoek naar gedaan en daaruit blijkt dat Nederlanders erfgoed erg belangrijk vinden, het graag bezoeken en het graag in stand houden. Vooral als plek waar men graag zou willen wonen. In bijlage 2 staan de resultaten van het SCP-onderzoek. Andere motieven om erfgoed hoog te waarderen en er zorgvuldig mee om te gaan zijn de betekenis die erfgoed heeft voor het gevoel van eigenheid of identiteit van de woon- en leefomgeving. Daarmee onderscheidt de ene plek zich van de ander en het zorgt voor trots, verbondenheid en betrokkenheid van mensen bij hun omgeving. Ook heeft erfgoed een economische waarde (als vastgoed en vestigingsplaats en als aantrekkelijk gebied om te bezoeken en te winkelen), een ecologische waarde (bijvoorbeeld als standplaats van bijzondere soorten planten) en uiteraard een esthetische waarde: vaak vinden we historische gebouwen of grachten mooi! Erfgoed heeft ook een educatieve waarde, omdat we ervan kunnen leren over onze geschiedenis en kunst. Een groot aandeel van de toeristische bezoeken is daarop gebaseerd. En tenslotte kan erfgoed dienen als bron van inspiratie bij toekomstige ontwikkelingen.

Erfgoed is een factor van belang voor de kwaliteit van de leefomgeving. Dat de gemeente Wageningen zich hiervan bewust is, bewijzen de recent uitgevoerde restauratie van de Grote Kerk op de Markt, de aangebrachte historische muur-reclames en onlangs het vervangen van de straatnaamborden in de binnenstad. Maar er gaat ook nog wel eens iets niet zoals gewenst, zoals bij verbouwingen en nieuwbouw. Waar nieuwe opgaven vragen om ingrepen in de bestaande ruimte, heeft dit in alle gevallen invloed op het erfgoed. Ook daarom stellen wij het erfgoed van de stad en het verhaal van zijn ontstaansgeschiedenis centraal bij de opgaven die Wageningen moeten voorbereiden op de toekomst.

3. Opgaven en kansen voor Wageningen

Er komt een groot aantal opgaven op ons af in de komende tijd. In de inleiding werden er al een aantal genoemd: klimaatadaptatie, energietransitie, verduurzaming van gebouwen, behoud van centrumfunctie voor de lokale economie, bereikbaarheid en parkeergelegenheid, woningbouwopgave en een aantrekkelijke en biodiverse leefomgeving. En dan hebben we daar nog niet eens gesproken over sociale en culturele voorzieningen, erfgoedbeleid, het tegengaan van verrommeling of een ambitieus toerismebeleid. Ondanks al deze opgaven zijn wij van mening dat zij ons ook kansen bieden, kansen om een goed stedelijk leefklimaat te bereiken en daarmee een aantrekkelijkere binnenstad. Voorwaarde daarvoor is dat behoud en versterking van het erfgoed het vertrekpunt is, dat opgaven daar slim mee worden verbonden en er pas tot uitvoering wordt overgegaan als zich daarvoor een aanleiding aandient.

In letterlijke zin betekent het realiseren van een goed stedelijk leefklimaat op basis van het erfgoed maatregelen om meer water in de stad en de stadsgracht te krijgen, een aanzienlijke vergroening van de stad, en een aantrekkelijke en gezonde inrichting van de binnenstad. Realisatie van deze plannen betekent ook dat aandacht nodig is voor alternatieven om te parkeren in de nabijheid. In figuurlijke zin betekent een goed stedelijk leefklimaat een aantrekkelijke, sociale en leefbare stad, waar wordt gewoond, gewinkeld en gewerkt en die vele mogelijkheden biedt aan vogels van diverse pluimage om elkaar te ontmoeten, te sporten of te 'hangen'. In samenhang leveren al deze initiatieven een leefbare stad op, een stad met een eigen, herkenbaar gezicht, waarin iedereen zich thuis voelt en veilig voelt. Waarin je samen 'gezond' kunt leven, in alle betekenissen en dimensies van dat woord. Én waarin alle bewoners en gebruikers van de stad betrokken en gehoord worden, om te weten wat er leeft.

Om dat te bereiken is een samenhangende omgevingsvisie nodig, een visie op wat Wageningen is en wat Wageningen wil zijn. Een visie ook waarmee Wageningen de uitdagingen van de toekomst omarmt en tegelijkertijd zijn afkomst niet verloochent. Laten we op zoek gaan naar het bijzondere, het onderscheidende van Wageningen. Voor een deel ligt dat bijzondere in de geschiedenis van de stad, en in het erfgoed dat daarvan resteert. Laten we die kwaliteiten benutten en de kansen die zich voordoen verzilveren. Door te werken aan een stad met een geheugen, niet een demente stad zonder herinnering. De Omgevingsvisie die de gemeente samen met de bewoners en belanghebbenden in de stad gaat opstellen moet in onze ogen een integrale en duurzame langetermijnvisie op de toekomstige inrichting van de binnenstad bieden. Deze Vestingvisie is daaraan een bijdrage.

De Vestingvisie is opgesteld namens een groot aantal organisaties in Wageningen die zijn verenigd in het Netwerk Erfgoed Wageningen en die voorin deze visie zijn vermeld. Deze visie sluit dan ook aan op de missie van het Netwerk om samen de belangen van het Wageningse erfgoed te behartigen. Het is een ambitieuze visie op de binnenstad, die dient als inspiratiebron en onderlegger voor

de Omgevingsvisie Bebouwd Gebied. Met een focus op kansen en mogelijkheden die zich voordoen. Daarvoor is gebruik gemaakt van vele eerdere, niet-geïmplementeerde plannen en initiatieven, die zijn afgestoft en geactualiseerd. Daarbij laten wij ons ook inspireren door geslaagde voorbeelden elders in het land, zoals 's-Hertogenbosch, Grave, Harderwijk, Maastricht, Groenlo, Culemborg, Sittard en andere (vesting)steden.

Deze visie is geen totaalplan, maar een verzameling van kansrijke en samenhangende initiatieven om het beoogde doel stapsgewijs te realiseren. Het zwaartepunt van de visie ligt bij de binnenstad, maar de visie bevat ook enkele voorstellen voor het benutten van het erfgoed elders in de gemeente Wageningen. Realisatie van de voorstellen in deze Vestingvisie vereist een ambitieus uitvoeringsplan, waarbij de overheden (gemeente, provincie, waterschap) verantwoordelijkheid nemen voor de ruimtelijke kaders en het faciliteren van ontwikkelmogelijkheden door investeerders, het bedrijfsleven en non-profit organisaties. Onderdeel van dit ambitieuze uitvoeringsplan dient ook te zijn dat gemeente en erfgoedorganisaties een strategische alliantie aangaan bij de (ver)koop en de ontwikkeling van cultureel erfgoed in de stad.

Om de cultuurhistorische kwaliteiten van de stad ook buiten het kader van de Omgevingsvisie meer tot hun recht te laten komen en ook meer eenheid, harmonie en uitstraling te bereiken is vroegtijdig en voortdurend overleg tussen alle betrokkenen (gemeente, gebruikers en belanghebbenden) van groot belang. Een dergelijke houding van goed overleg en consultatie zou een uitgangspunt moeten zijn bij alle gewenste interventies in de openbare ruimte. Een aantal vraagstukken biedt mogelijkheden om de WUR bij de stedelijke opgaven te betrekken. Daarbij kan vooral worden gedacht aan vraagstukken rond waterkwaliteit en -kwantiteit, landschapsarchitectuur en ecologisch beheer.

Leidend principe bij het opstellen van de Omgevingsvisie zou volgens ons moeten zijn om de historisch-ruimtelijke structuur van de compacte vestingstad, het historische stratenpatroon en de karakteristieke bebouwing van de stad als basis voor de verdere ontwikkeling te nemen en bij andere ruimtelijke opgaven steeds naar kansen te zoeken om die aan het erfgoed te verbinden. Zo draagt een historische setting bij aan het versterken van de economische functie van de stad en de woonfunctie, als ook aan de aantrekkelijkheid en herkenbaarheid van de stad voor bewoners en bezoekers. Herstel van de stadsgracht en versterking van de historisch groenzone draagt bij aan klimaatadaptatie, meer ecologie en meer ontmoetingsruimten in de binnenstad. Zo draagt een accent op erfgoed ook bij aan behoud van stille en rustige plekken, naast drukke en volle straten en pleinen, en daarmee aan de gezondheid van zijn bewoners.

Van de gemeente Wageningen vragen wij daarom om:

- het erfgoed van de historische vestingstad als een van de fundamenten van de Omgevingsvisie te gebruiken,`
- als onderdeel van de Omgevingsvisie tevens een uitvoeringsplan op te stellen,

- daarbij nauw samen te werken met (het netwerk van) Wageningse erfgoedorganisaties,
- voor de financiering van de plannen actief op zoek te gaan naar subsidies (bij provincie, rijk en EU) en investeerders. Om externe subsidiemogelijkheden in beeld te krijgen zou de gemeente hiertoe een expert op het gebied van fondsenwerving moeten aanstellen. Deze kan zichzelf in korte tijd terugverdienen, maar de kost gaat nu eenmaal voor de baat uit!

Een leefbare stad met een diversiteit aan ontmoetingsplaatsen.

4. Realisatie

Lange adem en laaghangend fruit

De visie omvat ideeën die eenvoudig en snel gerealiseerd kunnen worden én voorstellen die kostbaar zijn en een lange adem vragen. Dit biedt kansen en noodzaak tot fasering en programmering. Door het laaghangend fruit snel te oogsten wordt zichtbaar gemaakt dat aan de realisatie wordt gewerkt, terwijl intussen aan de haalbaarheid van de grotere, meer complexe initiatieven wordt gewerkt. Dat geeft vertrouwen aan de burger dat er richting een doel wordt gewerkt, ook al kost het tijd.

Met betrekking tot de uitvoerbaarheid en haalbaarheid wordt nadrukkelijk gesteld dat de voorstellen vooral moeten worden opgepakt zodra zich ontwikkelingen voordoen waaraan onze voorstellen kunnen worden meegekoppeld.

Voor het realiseren van plannen met voldoende draagvlak in de stad is intensieve samenwerking tussen publieke en private instanties, alsmede plaatselijke non-profit organisaties van groot belang. Wij zien in Den Bosch een lichtend voorbeeld in de intensieve samenwerking en rolverdeling tussen alle betrokken partijen. Samenwerking van de gemeente met bewoners, ondernemers, ontwikkelaars, belangengroeperingen en dwarskijkers was de sleutel tot het succes in Den Bosch. Laten we proberen om daar een voorbeeld aan te nemen, door samen te werken aan deze nieuwe vorm van lokale democratie. Wij, vanuit het Netwerk Erfgoed Wageningen, zijn er klaar voor. Gezamenlijk kunnen we een integrale en haalbare toekomstvisie ontwikkelen op de stad. Want Wageningen heeft het nodig. En Wageningen verdient het!

Een en ander betekent uiteraard niet dat alle initiatieven moeten wachten op uitwerkingen of betrokkenheid van iedereen. Er zijn ook plannen die uitstekend passen binnen bestaand beleid of die zonder meer passen binnen de visie op de toekomst van Wageningen. Dergelijke concrete initiatieven hoeven niet te wachten op langdurige planvorming en kunnen snel tot uitvoering komen. Een aantal van de in deze Vestingvisie genoemde projecten lijken daaraan te voldoen.

De door ons gepresenteerde plannen en initiatieven kosten geld. Die hoeven zeker niet alleen door de gemeente te worden opgebracht. De inspiratie-excursie aan Den Bosch heeft laten zien dat aanzienlijke bedragen aan subsidiegeld bij de Europese Unie, de nationale regering en bij de provincie aan te boren zijn. Daarnaast is veel in publiek-private samenwerking realiseerbaar, waarbij de gemeente de kaders bepaalt. Ook kan voor bijzondere, culturele of sociale projecten overwogen worden een club van mecenasen in het leven te roepen die de stad een warm hart toedragen. Ervaringen in andere steden kunnen Wageningen ten voorbeeld dienen. Wel is het daarvoor nodig een persoon aan te stellen die zich volledig richt op het verwerven van co-financiering voor de verschillende projecten. Den Bosch laat zien dat daarvoor een lange adem nodig is: 20 jaar na de start worden er nog steeds projecten uitgevoerd. Maar de lange adem is niet voor niets geweest: Den Bosch heeft zichzelf aan de haren

uit het moeras getild en is weer een bijzonder aantrekkelijke en door velen bezochte stad. Een mooie uitdaging om na te volgen!

Bij het opstellen van dit document bleek ons dat er behoefte was aan voorbeelden hoe onze denk- en werkwijze kan worden begrepen. We hebben een vijftal voorbeelden kort beschreven in Bijlage VI. Sommige van deze voorbeelden komen terug in de hieronder volgende projectvoorstellen. Wij hebben geprobeerd deze vanuit een optiek van behoud en benutting van erfgoed op te stellen, met gelijktijdig oog voor dwarsverbanden en andere belangen.

Vier strategische projecten

Project: Samenhangende groenstructuur en herstel stadsgracht

Opgave:

Herinrichting van de stadsgracht, de bolwerken en plantsoenen, waarbij oude vormen en contouren van de vesting weer rondom herkenbaar zijn en een rondwandeling over het 'wallenpad' weer mogelijk wordt.

De entree van de binnenstad kan wel een opknapbeurt gebruiken.

Huidige stand van zaken:

Een klein deel van de stadsgracht is in de jaren zestig gedempt, de bolwerken zijn onherkenbaar geworden en worden als parkeerplaats gebruikt, de plantsoenen ontberen op verschillende plaatsen ruimtelijke kwaliteit, de gebruikswaarde van de plantsoenen als ontmoetingsruimte is beperkt, de ecologische waarde van de oevers is eveneens beperkt. Een rondwandeling om de stad, zoals destijds door landschapsarchitect Jan Bijhouwer was gewenst, is nog altijd niet mogelijk.

De omgeving van de Stationsstraat kan wel een stedenbouwkundige opknopbeurt gebruiken. En het (Noorder)Plantsoen is niet bepaald die historisch ogende binnenstadsstraat langs lommerrijke, Zocheriaanse plantsoenen van weleer.

Gewenste situatie:

De herkenbaarheid van de Wageningse binnenstad als voormalige vestingstad vergroten. Prioriteit moet worden gegeven aan het opengraven van de gedempte stadsgracht. Opties zijn het terugbrengen van de oude vorm (aarden wallen op lage steunmuren) of alleen de (kleinere, oorspronkelijke) contouren van de Gevangentoren, Straelenstoren en Rijnbolwerk zichtbaar te maken en wellicht ook de courtine voor het oostelijk Plantsoen (?). Herinrichten van de plantsoenen, waarbij inspiratie wordt ontleend vanuit de oorspronkelijke aanleg of vanuit latere plannen (zie bijlagen I en III).

Te ondernemen acties kunnen zijn:

- een goed, integraal plan voor maken en dat dan rustig aan, stap voor stap gaan uitvoeren, door slimme koppelingen tussen opgaven te leggen,
- voor stadsgracht en bolwerken staat een aanzet in het Schetsboek Stadsgracht uit 2016 en het plan voor het Wallenpad (bijlagen III en IV).

Hierbij horen:

- open graven/herstellen stadsgracht, in combinatie met herstel van de Bergpoortbrug. Dit kan het beste worden gerealiseerd door een gebiedsgerichte ontwikkeling van het gehele gebied in de driehoek Stationsstraat, Plantsoen en Hoogstraatbrug. Eventueel benodigde sloop van de bestaande panden op de gedempte gracht en herstel van de stadsgracht kan wellicht worden gefinancierd uit de opbrengst van passende en kwalitatieve herontwikkeling langs Plantsoen en Stationsstraat of van de parkeerplaats achter het voormalige SNS-bankgebouw. In een gebiedsvisie kan onderzocht worden of herstel van de bebouwing aan weerszijden van de Stationsstraat te verkiezen valt, of dat ook hier behoefte is aan een plein(tje) als entree naar de historische binnenstad, wat in beide gevallen een aantrekkelijk punt kan worden om te verpozen.

De gracht weer open, de Bergpoortbrug hersteld?

- organiseren van een ontwerpatelier met gerenommeerde (restauratie)architecten en stedenbouwkundigen en met participatie van betrokken burgers. Met als doel het maken van een integraal ontwerp voor de Stationsstraat en directe omgeving. Historische referentiebeelden van de Stationsstraat kunnen ter inspiratie dienen om weer een stedelijk karakter te realiseren.
- water in de gracht kan als een natuurlijke warmtewisselaar 's zomers verkoeling brengen en 's winters warmte leveren. Verwezen wordt naar de online najaarscolleges vanuit de Junushoff in september 2020.
- realisatie Heerenstraatbrugplan. Dit kan een "echte" brug zijn of een overwelling zoals dat in oude steden als Utrecht en Leiden (bij beide in de nabijheid of op de plaats van de Vismarkt) het geval is.
- herinrichting van de plantsoenen ter weerszijden van de stadsgracht (paden, beplantingen), met verantwoorde referenties naar de ontwerpen van Zocher en Bijhouwer, dan wel eigentijdse aanpassingen, zodat een aanzienlijke uitbreiding ontstaat van groene gebruiksruimte met plaats voor nieuwe functies. Het lommerrijke groen van het gerestaureerde Zocherplantsoen en Bijhouwerpark op de bolwerken biedt - als een natuurlijke airconditioning - een ontmoetingsplek voor ouderen, picknickers en skaters. Een aanzet hiervoor is in het voorstel van de stichting Wallenpad te vinden.

- aanbrengen 'harde' oevers aan de stadszijde van de stadsgracht en 'glooiende', ecologische oevers aan de buitenzijde zou sterk kunnen bijdragen aan de biodiversiteit. Bovendien is dit onderhoudsarm. Overleg met Waterschap en Rijksoverheid is hierbij noodzakelijk.
- geleidelijk aan autovrij maken van de bolwerken, dan wel herinrichten met een groenere en sociaal-veiligere uitstraling. Overwegen om de funderingen van in de bodem nog aanwezige stadstorens weer zichtbaar te maken, waarbij het een optie is om die gedeeltelijk te herbouwen.
- de geparkeerde auto's, die nu onze bolwerken ontsieren en onherkenbaar maken, zouden – volledig of tenminste ten dele - op geringe afstand in (deels ondergrondse?) parkeergarages ondergebracht kunnen worden. Dit zou bijvoorbeeld onder de Gerdesstraat of Stadsbrink kunnen. Van daar kunnen aantrekkelijke wandelroutes naar de Vesting en de Aula/Hotel de Wereld leiden. Parkeerplaatsen elders aan de rand van de binnenstad herinrichten en (veel) bomen aanplanten.
- verbeteren en uniformeren van de ontsluiting van fiets- en wandelpaden naar en vanuit de stad langs bezienswaardigheden buiten de vesting (Depot, Belmonte, Oostereng, Campus) Met bijbehorende stallingen.
- herinrichten van Emmapark, Walstraat en Plantsoen door te versmallen, aanpassen van de bestrating (klinkers!) en doorgaand verkeer te ontmoedigen. Door het asfalt te vervangen door een waterdoorlatende bestrating wordt niet alleen het historische karakter versterkt, maar dragen we tevens bij aan grondwatertoevoer en aan verkoeling.
- Rijnbolwerk ('Gemaal') opknappen en een aantrekkelijke, uitnodigende inrichting geven met een werkelijk sociale functie voor de hele stad. Bij waterschap nagaan of functie van bezinkbassin behouden blijft en bezien welke nieuwe of andere functies mogelijk zijn. Zou daar weer een muziekkoepeel kunnen komen, als herinnering aan de muziektent die daar van 1950 tot 1964 stond, maar nu voor alle muziekstijlen?

Project: Voldoende Water

Opgave:

Duurzaam voldoende oppervlaktewater van voldoende kwaliteit beschikbaar hebben in de stadsgracht

Huidige stand van zaken:

De beschikbare hoeveelheid oppervlaktewater in de stadsgracht en de kwaliteit van het water laten op dit moment te wensen over. Volgens informatie die ons is verstrekt door het Waterschap is er vooral in de zomer soms een watertekort en moet water worden aangevoerd. Voor een belangrijk deel is dit het gevolg van het feit dat de stad Wageningen, gelegen op een uitloper van de berg en

de oeverwal van de Rijn, relatief hoog ligt ten opzichte van zijn omgeving (uiterwaarden, Binnenveld). Daardoor heeft de stad nauwelijks wateraanvoerend achterland (geen water van Berg en Eng). Een tweede reden van het tekort is weglekkend water vanuit de stadsgracht via de zandige ondergrond naar de Rijn. Dit verlies kan met moeite worden gecompenseerd door aanvoer van water van de Dijkgraaf, via twee pompinstallaties. Voor een voldoende waterkwaliteit zou de verblijfsduur van het water in de gracht teruggebracht moeten worden, waardoor er een nog groter watertekort zou optreden.

Het waterschap heeft al onderzoek uitgevoerd naar de mogelijkheden het tekort aan te vullen en de kwaliteit te verbeteren. Het onderzoek van het waterschap heeft als uitkomst dat in de zomermaanden een verdubbeling van de kunstmatige wateraanvoer nodig is. En dat terwijl het oppervlaktewater dat thans via de Dijkgraaf wordt aangevoerd eigenlijk ook in andere wijken, met name in Noord-West, gewenst is. Aangezien het waterschap streeft naar een zo natuurlijk functionerend watersysteem, wil zij het kunstmatig aanvoeren van water beperken. Aanvoer van Rijnwater is volgens het waterschap evenmin een optie, omdat de stand van de Rijn 's-zomers lager is dan dat van de stadsgracht en er derhalve permanent water in de gracht gepompt zou moeten worden.

Gewenste situatie:

De gewenste situatie is het jaarrond beschikbaar hebben van voldoende water van voldoende kwaliteit in de stadsgracht, inclusief het open te graven deel van de gracht. Om dit te bereiken zal er vooral in de zomermaanden meer water beschikbaar moeten komen en/of zal jaarrond minder water uit de gracht moeten weglekken.

Te ondernemen acties kunnen zijn:

Wij hebben de indruk dat in het onderzoek van het waterschap nog niet alle opties zijn onderzocht. Wij zien nog wel mogelijkheden om de hoeveelheid water te vergroten. Zo zou de stadsgracht in de winter en vroege voorjaar maximaal gevuld kunnen worden, zodat zo lang mogelijk van de aanwezige voorraad water kan worden geprofiteerd. Ook kan een groter deel van de stad een gescheiden systeem van rioolwater en regenwater krijgen zodra de riolering vervangen moet worden, waardoor de gracht in de zomermaanden bij stortbuien met dit opgevangen regenwater kan worden aangevuld. Ook zou het weglekken van water uit de gracht naar de ondergrond beperkt kunnen worden door het aanbrengen van een leemlaag (belemen) van de waterbodem, zoals op vele plaatsten in het land bij beekherstelprojecten en waterbergingslocaties gebeurt.

Onderzocht zou moeten worden wat de effecten zijn van deze drie maatregelen tezamen en in hoeverre in die situatie nog aanvullende aanvoer van water nodig is. Een dergelijk onderzoek zou in ieder geval een eerlijke vergelijking mogelijk maken tussen kosten en inspanningen om het water in de stadsgracht te houden én een alternatief van het waterschap, namelijk om op termijn over te gaan tot een "groene gracht". Wij verkiezen vooralsnog een scenario waarin het binnen enkele jaren weer mogelijk is om per boot of schaats een 'rondje Wageningen' te doen.

Project: Kwaliteitsimpuls Binnenstad

Opgave:

Vergroten kwaliteit en aantrekkingskracht van de historische binnenstad

Huidige stand van zaken:

De Grote Kerk is gerestaureerd en herbestemd. De Markt heeft centrumfunctie. Delftse-Schoolarchitectuur is van grote schoonheid en wordt hoog gewaardeerd. Maar: er is sprake van verrommeling, wat de belevingswaarde niet ten goede komt.

Gewenste situatie:

Verrommeling in met name het Wederopbouw-gedeelte van de binnenstad en de winkelstraten aanpakken.

Te ondernemen acties kunnen zijn:

Grote Kerk: restaureren van de toren annex entree van de kerk, die niet is meegenomen bij de laatste restauratie. Opnieuw voegen van de vloer is wellicht noodzakelijk.

Markt: koesteren en zichtbaar maken van de Wederopbouwarchitectuur van de Delftse school. Vergroten van de uitstraling van het plein door in overleg met de ondernemers op het plein te werken aan een meer uniforme, gezamenlijke uitstraling.

Hoogstraat en zijstraten:

- Om de binnenstad voor winkelende bewoners en bezoekers nóg aantrekkelijker te maken, worden met de ondernemers afspraken gemaakt om de uitstraling van de Hoogstraat en omgeving meer in lijn te brengen met die van een historische vestingstad. Zo kan de dreigende leegloop van de winkelstraat wellicht een halt worden toegeroepen. Verbeteren van de uitstraling van de Hoogstraat en de winkels en het realiseren van meer uniformiteit, door afspraken in samenwerking met SOW, de binnenstadmanager en winkeliers, in navolging van geslaagde initiatieven in steden als Harderwijk, Breda en Den Bosch. In verschillende Nederlandse steden zijn gevefondsen opgericht, bedoeld om de uitstraling van de stad te versterken. Veel panden in historische binnensteden zijn verborgen juweeltjes, die het verdienen weer zichtbaar gemaakt te worden. Ondernemers en pandeigenaren kunnen uit een dergelijk fonds een bijdrage ontvangen om de gevel van hun historische winkelpand in de binnenstad op te knappen. Het uitgangspunt is veelal dat de winkelpui op de begane grond weer beter gaat passen bij de vaak nog historische bovenverdiepingen. In de Wageningse binnenstad zijn ook nog veel van dergelijke panden aan te wijzen.

Verbeteren van de uitstraling van de Hoogstraat als centrale winkelas.

- Versterken van de lopende initiatieven om winkels zoveel mogelijk in de binnenstad te vestigen. Tevens bevorderen van een divers winkelaanbod, wat de aantrekkelijkheid, ook voor bezoekers van buiten, vergroot (naast kleding en food ook meer)
- De belevingswaarde van de binnenstad is de afgelopen decennia fors verhoogd doordat de toegankelijkheid voor auto's en ander gemotoriseerd verkeer aanzienlijk is beperkt. Wie kan zich de Hoogstraat nog voorstellen vol auto's? Op dit moment zijn vooral de her en der, schots en scheef geplaatste fietsen, stoepborden en vlaggen nog een ontsiering van de binnenstad. Een groot aantal zorgvuldig gekozen locaties voor het parkeren van fietsen, een verbod om fietsen aan de hand mee te voeren in voetgangerszones en handhaving van de regels kan bijdragen aan een verdere kwaliteitsbeleving van het winkelgebied. Daarnaast kunnen winkeliers gezamenlijk afspraken maken over een meer aantrekkelijke beleving van de winkelstraten. De doorwaadbaarheid van de binnenstad voor voetgangers kan verder worden versterkt door meer aandacht te geven aan de vele straatjes,

stegen en doorsteken die de stad rijk is. Door dit deels middeleeuwse weefsel op te waarderen kan de ontsluiting in de stad en naar voorzieningen aan de rand daarvan sterk worden verbeterd.

Project: Vrijheidskwartier

Vrijheidskwartier als culturele hub en aanlandingsplaats in Wageningen.

Opgave:

Nieuwe functies geven aan bestaande bouw.

Huidige stand van zaken:

Aula nog in gebruik door WUR. Plannen worden gemaakt voor ná de overdracht. Hotel de Wereld heeft nieuwe, ambitieuze uitbater.

Gewenste situatie:

Nieuwe functie voor de Aula, in samenhang met Hotel de Wereld.

Te ondernemen acties kunnen zijn:

Hotel de Wereld en Aula: vestiging van een 'aanlandingsplaats' voor bezoekers van Wageningen, waar een introductie wordt gegeven over de historie van de stad en zijn bijzondere erfgoed (de Wageningen Xperience), en van waar – al

dan niet begeleid door gidsen van 't Gilde – de stad kan worden verkend. De capitulatiezaal in Hotel de Wereld en de Aula, maar ook de aanliggende pleinen, spelen hierin een cruciale rol. Herinrichting van de openbare ruimte tot een aantrekkelijke plaats voor veelzijdige bijeenkomsten in de openlucht maken hier deel van uit.

Centraal VVV/Informatiepunt in het nieuwe bezoekerscentrum in de Aula, als startpunt voor bezoek en rondleidingen van 't Gilde door de stad, naar Hotel de Wereld, naar de Casteelse Poort en andere locaties. Tevens verkooppunt van lokale producten folders, boeken en parafernalia over de stad.

Overige projectvoorstellen

Project: Theekoepeltje

Opgave:

Herstel en herbestemming van het Theekoepeltje; herinrichting van de omgeving en verbetering van de toegankelijkheid van dit geïsoleerde deel van de stadsgracht

Huidige stand van zaken:

Achterstallig onderhoud en zonder gebruiksfunctie.

Gewenste situatie:

Het theekoepeltje is hersteld en krijgt een functie die duurzame instandhouding waarborgt. Bij voorkeur is dit een openbare functie. De ontsluiting vanuit de stad is sterk verbeterd. Aan wallenpad en plantsoen wordt achterstallig onderhoud uitgevoerd.

Te ondernemen acties kunnen zijn:

Prioriteit bij behoud en herstel van dit rijksmonument.

Bezien welke functie na de restauratie van de theekoepel mogelijk is en hoe de toegankelijkheid en ontsluiting te verbeteren. Een publieke functie (al dan niet met medegebruik voor de aanwonenden) heeft de voorkeur, maar als die niet realiseerbaar blijkt is een private functie als B&B of tentoonstellingsruimte te overwegen.

Aandacht voor het theekoepeltje verbreden tot het gehele gebied: stadsgracht en groenaanleg, 't Eylant en Grebbedijk. Daarbij zou het gebouw van de oude KPN-wijkcentrale, indien mogelijk, eveneens moeten worden betrokken. Zodra de gelegenheid zich voordoet aankopen, slopen en herontwikkelen. De pakhuizen die hier vroeger stonden kunnen daarbij ter inspiratie dienen. Dit kan de stedenbouwkundige samenhang met de Boterstraat versterken. Bij de herontwikkeling kan een extra toegang naar de gracht worden afgedwongen.

Het wallenpad wordt verbeterd en het bomenbestand tussen stadsgracht en stadsmuur wordt gedund. Lage, drassige delen ophogen.

Eén van de grote kwaliteiten van Wageningen is het zicht vanaf de dijk op de stad. Het zicht op de stad vanaf de dijk kan aanzienlijk verbeterd worden door hoog opgaande en zichtbeperkende beplanting selectief te verwijderen.

Project: Casteelse Poort en kasteelzone

Opgave:

Meer toekomstperspectief en ambitie ten aanzien van het Museum.

Casteelse Poort.

Huidige stand van zaken:

Het huidige gebouw is te klein voor de museale functie en heeft geen goed depot met klimaatbeheersing.

Gewenste situatie:

Perspectief bieden op een mooiere en flexibele toekomst voor het museum, met betere mogelijkheden om ambities te realiseren.

Te ondernemen actie kunnen zijn:

- herinrichting van het pleintje voor het museum en herplaatsing van de informatieborden, gedenkstenen en plaquettes, vlaggenmasten e.d., opdat een meer representatieve entree ontstaat,
- openstellen van de kelder (in elk geval enkele malen per jaar) en een passende (tentoonstellings)functie geven,
- een impuls verstrekken om de inrichting van het museum te kunnen veranderen en de gebruiksmogelijkheden te vergroten en meer wisseltentoonstellingen te realiseren,
- nauwe samenwerking en afstemming in de programmering met het bezoekerscentrum in de Aula, met het Archief en met H.V. Oud Wageningen, ter voorkoming van versnippering,
- op termijn uitbreiding en professionalisering van het museum. Hiervoor kunnen in overleg tussen gemeente en museumbestuur verkennende gesprekken worden gestart.
- beter visualiseren van het Kasteel van Wageningen, het tracé van de kasteelgracht en de stadspoorten in het wegdek

Project: Arboretum Belmonte

Opgave:

De tuin toekomstbestendig maken en de collectie bomen en planten in stand houden.

Huidige stand van zaken:

Het gebruik als stadspark en de bijzondere plantencollectie zijn twee sterke fundamenten van Belmonte Arboretum.

Gewenste situatie:

Een toekomstbestendige tuin met een heldere en uitvoerbare visie.

Te ondernemen acties kunnen zijn:

Maken van heldere keuzes over de toekomst van het Arboretum, behoud en conservering van de collectie bomen en planten, en adequaat onderhoud van perken, gazons en paden. De geschiedenis van landgoed en arboretum Belmonte zou beter gevisualiseerd kunnen worden. Zie ook bijlage V.

Project: Vergroting toeristisch aanbod

Opgave:

Aantrekkelijk maken van Wageningen voor een groter aantal bezoekers

Huidige stand van zaken:

Belangrijkste trekkers van bezoekers zijn Bevrijdingsdag, WUR-activiteiten, Het Depot, Matser en zomerse bezoekers.

Relevant is dat zo'n twee miljoen toeristen jaarlijks de Veluwe bezoeken, waaronder een groot deel senioren die Wageningen op de e-bike goed kunnen vinden, mits er maar voldoende aantrekkingskracht is die dat bewerkstelligt. Een eeuw geleden was Wageningen onderdeel van de zogenaamde "Hollandse Rivièra" en waren er vele pensions in en rond Wageningen die toeristen trokken voor wandelingen in de omgeving. Die landschappelijke aantrekkelijkheid van toen is er nog steeds en kan, samen met een bezoek aan een aangename vestingstad met Hotel De Wereld en de grootste beeldgalerij van Nederland, een grote rol spelen. Pensions zijn verdwenen, maar twee goede hotels hebben landelijke bekendheid. Het zou jammer zijn als daar alleen een summier foldertje zou liggen met daarop slechts een paar klompenpaden aangegeven.

Gewenste situatie:

Een actief, doelgericht en divers beleid ontwikkelen, gericht op het aantrekken van meer bezoekers in zomer en andere seizoenen. Erfgoed kan daarin een speerpunt vormen.

Een recreatief-toeristische route ontwikkelen die loopt langs al onze parels, van het Stadion en de watertoren via Arboretum en Depot naar de Aula en Hotel De Wereld, om via de binnenstad en de Grote Kerk bij de haven te eindigen.

Onderzoek de haalbaarheid van een toeristische 'Solar Train'-verbinding in de Veluwezoom.

Te ondernemen acties kunnen zijn:

Ontwikkeling toeristische as Stadion – Belmonte - Depot – Vrijheidskwartier – binnenstad – haven.

Culturele en cultuurhistorisch-landschappelijke routes ontwikkelen, zoals:

- Route naar de campus
- Zichtbaar maken beeldenroute in de hele stad, niet alleen op de campus
- Fiets-, wandel-, kano-, vaar- en skateroutes rondom Wageningen, met bijbehorende voorzieningen.

Slimme arrangementen met WUR en Depot

Marketing op basis van Wagenings 'goud': WUR, De Wereld en Vestingstad

Verkennde onderzoek doen, samen met andere gemeenten in de Veluwezoom, naar de haalbaarheid van een toeristische 'Solar Train'-verbinding langs de Rijn en IJssel. Deze 'Rhijntrein' van NS-station Rhenen via Arnhem naar NS-station Rheden kan de doelstellingen van het convenant "Gelders Arcadië" en het gemeenschappelijke herinneringstoerisme van de Zuid-Veluwezoom met elkaar verbinden.

Project: Versterking Gemeentelijk Erfgoedbeleid

Opgave:

Meer aandacht voor erfgoed door de gemeente. Ontwikkelen pro-actief erfgoedbeleid en benutten erfgoed als culturele, sociale en economische drager van de stad.

Huidige stand van zaken:

Voor erfgoed is weinig aandacht en zijn weinig personele en financiële middelen beschikbaar. Erfgoed speelt bij ruimtelijke ingrepen een zeer beperkte rol.

Gewenste situatie:

Erfgoed meer centraal stellen en de middelen daarbij geleidelijk opbouwen.

Te ondernemen acties kunnen zijn:

- Er wordt gepleit om in het monumentenoverleg van de Gemeente Wageningen een vertegenwoordiging op te nemen van het Netwerk Erfgoed Wageningen, die nauw contact met de achterban onderhoudt en op deze wijze zowel inbreng levert als voor draagvlak kan zorgen. Zeker in een stad als Wageningen met veel hoogopgeleide creatieve geesten zou dat een verrijking moeten zijn. De taak van bovengenoemd overleg beperkt zich niet tot geïsoleerde panden of onderwerpen, maar dient elk voorstel te beoordelen en te verrijken bij ingrijpen in de stad tegen het licht van een totaalvisie voor de stad Wageningen. Een dergelijke samenwerking kan 'monumentale vergissingen' tijdig signaleren en helpen voorkomen.
- Een ruimer budget beschikbaar stellen voor erfgoed als incentive voor het binnenhalen van externe financiering door provincie, rijk en EU.
- Meer verwijzingen in de (binnen)stad naar historische functies van de stad, zoals steenbakkerijen, sigarenmakerijen, drukkerijen, etc., door aanbrengen van borden en vernoemen van straten. De molenwandeling is hiervan een goed voorbeeld, maar zou nog meer zichtbaar mogen zijn.
- ANWB-richtingwijzers "Centrum" veranderen in "Vesting". De bolwerken hun historische naam teruggeven en uniforme bewegwijzering in de stad aanbrengen. Ook elders in stoeptegels aangeven hoe dicht men bij de Vesting is, onder meer om bezoekers van Het Depot te verleiden naar de stad te wandelen.
- Sfeervol en klimaatneutraal aanlichten van een aantal iconische Wageningse gebouwen zoals bv. Hotel De Wereld, Klokkentoren Bergpoort, Rondeel Nudepoort, de stadsmuren en molen de Vlijt. In dit verband is het wellicht ook een goed idee om de gasvlam in de vuurzuil "Vrijheidsvuur" te vervangen door een led-installatie.
- Bevorderen van de levendigheid en aantrekkelijk door een uitgekiende programmering van jaarrond culturele activiteiten als boekenmarkt, Bluesroute, Open Monumentendag, FoodFestival, Molenmarkt, muziekmanifestaties,

AID-dagen, beeldenroutes etc. verspreid door de stad. Zie ter inspiratie *De roos van Culemborg*.

Project Verbetering bescherming en onderhoud bouwhistorische en architectonische waarden

Opgave:

Een verbeterde kennis van monumentale en beeldbepalende panden in de binnenstad, als basis om de bescherming en het onderhoud van de stad te waarborgen.

Huidige stand van zaken:

De bescherming en het onderhoud van monumentale en beeldbepalende panden in de binnenstad laat veelal te wensen over.

Gewenste situatie:

Door preventief bouwhistorische kennis te vergaren, de vergunningverlening beter te regelen en aanvullende maatregelen de historische erfgoedwaarden van de stad beter te beschermen.

Te ondernemen acties kunnen zijn:

De afgelopen jaren is al hard gewerkt aan de Cultuurhistorische Waardenkaart (2018) waarin de bijzonderheden van Wageningen zijn gevat. Binnenkort wordt ook de Archeologische Beleidskaart 2020 geaccordeerd.

Daarnaast vraagt Netwerk Erfgoed Wageningen van de gemeente dat het bouwhistorisch onderzoek in de binnenstad weer naar een aanvaardbaar niveau wordt getild. Door bestudering van nog bestaande historische gebouwen wordt kennis vergaard over het bouwen en wonen in Wageningen vanaf de middeleeuwen. Deze documentatie dient als basisinformatie voor de beoordeling van bouwplannen en restauraties van historische gebouwen, voor de bescherming van bestaande monumenten en de eventuele aanwijzing van nog niet beschermde historische objecten.

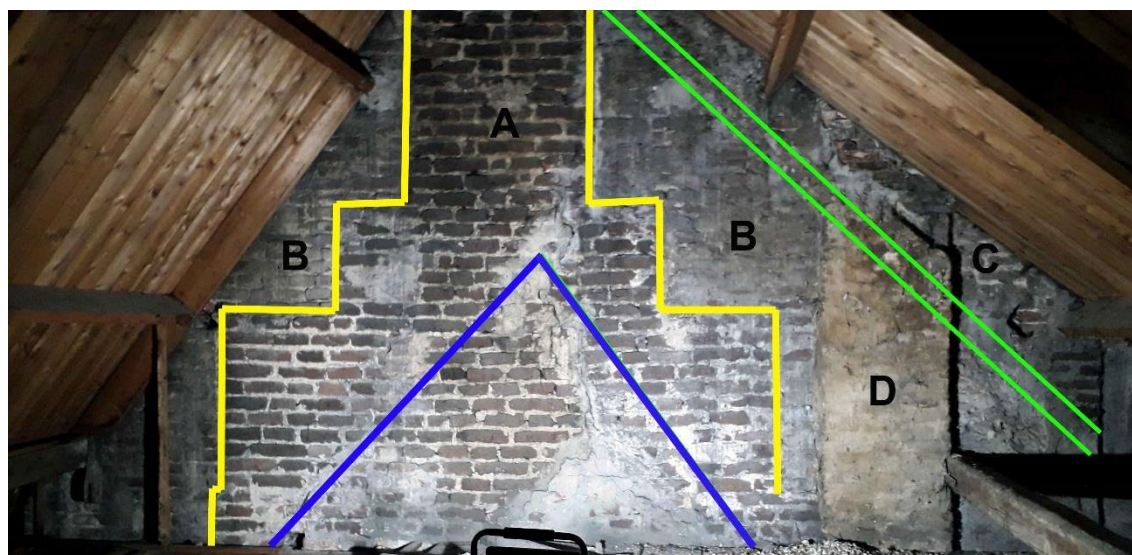
Ook vragen we de gemeente om het handhavings- en vergunningenbeleid op een hoger niveau te brengen. Zodanig dat bij aanpassingen respectvol wordt omgegaan met de erfgoedwaarden van de stad, zoals het historische, deels middeleeuwse stratenpatroon, de vestingwerken en waardevolle historische panden. Ook vragen wij om het stellen van eisen aan de kwaliteit van zgn. invularchitectuur, opdat die harmonisch samengaat met de omringende historische bebouwing. Dit betekent concreet dat de toetsing van plannen door de Omgevingsdienst de Vallei (OddV) en de Commissie Ruimtelijke Kwaliteit (CRK) niet slechts beperkt mag blijven tot de aangewezen Rijks- en Gemeentelijke monumenten, maar ook de diverse niet-beschermde doch beeldbepalende panden in de binnenstad dient te omvatten.

Het is belangrijk om de zorgvuldige toetsing van erfgoedwaarden deel uit te laten maken van de nieuwe Omgevingsvisie Bebouwd Gebied. Daarmee kunnen ongewenste ontwikkelingen worden voorkomen. Concreet vragen wij om:

- Het systematisch en preventief uitvoeren van zgn. quick scans naar de bouwhistorische waarde van panden. Dit is een lichte bouwhistorische opname met een interne of externe waardestelling. Bij zo'n scan bepaalt de bouwhistoricus de vermoedelijke monumentwaarde van een gebouw/complex door de bouwgeschiedenis en de gebruikersgeschiedenis te achterhalen. Dit levert bij planvorming of vergunningaanvragen vooraf een inhoudelijk toetsingskader op en vormt een stimulans om de erfgoedwaarden als kwaliteit te benutten. Bij de planvorming voor het 19e eeuwse pand met bouwdelen uit ca. 1640 in Hoogstraat 65 is deze proactieve insteek node gemist. Goede voorbeelden van zo'n Bouwhistorische waardenkaart zijn te vinden in onder meer Leiden en Den Bosch.

<https://www.leidseregioinkaart.nl/kaarten/Bouwhistorie/index.html>

<https://www.erfgoedshertogenbosch.nl/erfgoedkaarten>.

Bouwhistorisch onderzoek Hoogstraat 65. Achtergevel ca 1640, met trapgevel.

Foto: Bart van Aller 2019

- De gemeente kan een bouwhistorisch onderzoek verplicht stellen als onderdeel van een aanvraag omgevingsvergunning voor het wijzigen van een Gemeentelijk- of Rijksmonument. Een bouwhistorisch onderzoek levert inzicht en kennis over monumentale en bouwhistorische waarden van een gebouw. Voor het maken van verbouwingsplannen is het belangrijk om te weten welke historische waarden er aanwezig zijn in een gebouw. In het kader van een aanvraag voor een omgevingsvergunning zal moeten worden gevraagd naar een "Bouwhistorische opname inclusief waardestelling" conform de Richtlijnen Bouwhistorisch onderzoek 2009.

<https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2009/01/01/richtlijnen-bouwhistorisch-onderzoek>

- Bescherming van de karakteristieke kenmerken van de Delftse schoolarchitectuur uit de Wederopbouw. Dit is de basis voor een effectief beleid van vergunningverlening en handhaving en biedt inspiratie voor een zorgvuldige samenhangende aanpak bij bouwkundige verandering aan deze Gemeentelijke monumenten.
- In navolging van steden als Ede, Apeldoorn en Leiden kan Wageningen overwegen om een 'Gevefonds' in te stellen, een aanmoedigingssubsidie om eigenaren te stimuleren om bijzondere puien en kozijnen in de voorgevel te herstellen en te restaureren. Zo'n regeling kan goed functioneren als het een structureel en langdurig samenwerkingsproject is van de gemeente, eigenaren, ondernemers en erfgoedorganisaties. Deze samenwerking zou mogelijk vorm kunnen krijgen in de voortzetting en versterking van het huidige Binnenstadsfonds.

Voor meer informatie over bouwhistorie en gemeentelijk beleid:

<https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2009/01/01/bouwhistorie-en-gemeentebeleid>.

Project: Aanvulling historische informatie in gemeentelijk GIS-systeem

Opgave:

Het gemeentelijk GIS-systeem verrijken met aanvullende historische en erfgoed informatie.

Huidige stand van zaken:

De gemeente is een rijke bron van kennis over zijn erfgoed. Monumentale panden zijn beschreven en in kaart gebracht. Te denken valt aan de lijst van rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten. Daarnaast is er de digitale Cultuurhistorische Waardenkaart van Wageningen en de Archeologische Beleidskaart. Wat wij echter misten in een datasysteem is de historische informatie die deels ligt besloten in historische verslagen, resten in de bodem en de samenhang die er vroeger was en de stad als geheel vormde, en dat voor ieder tijdperk.

Gewenste situatie:

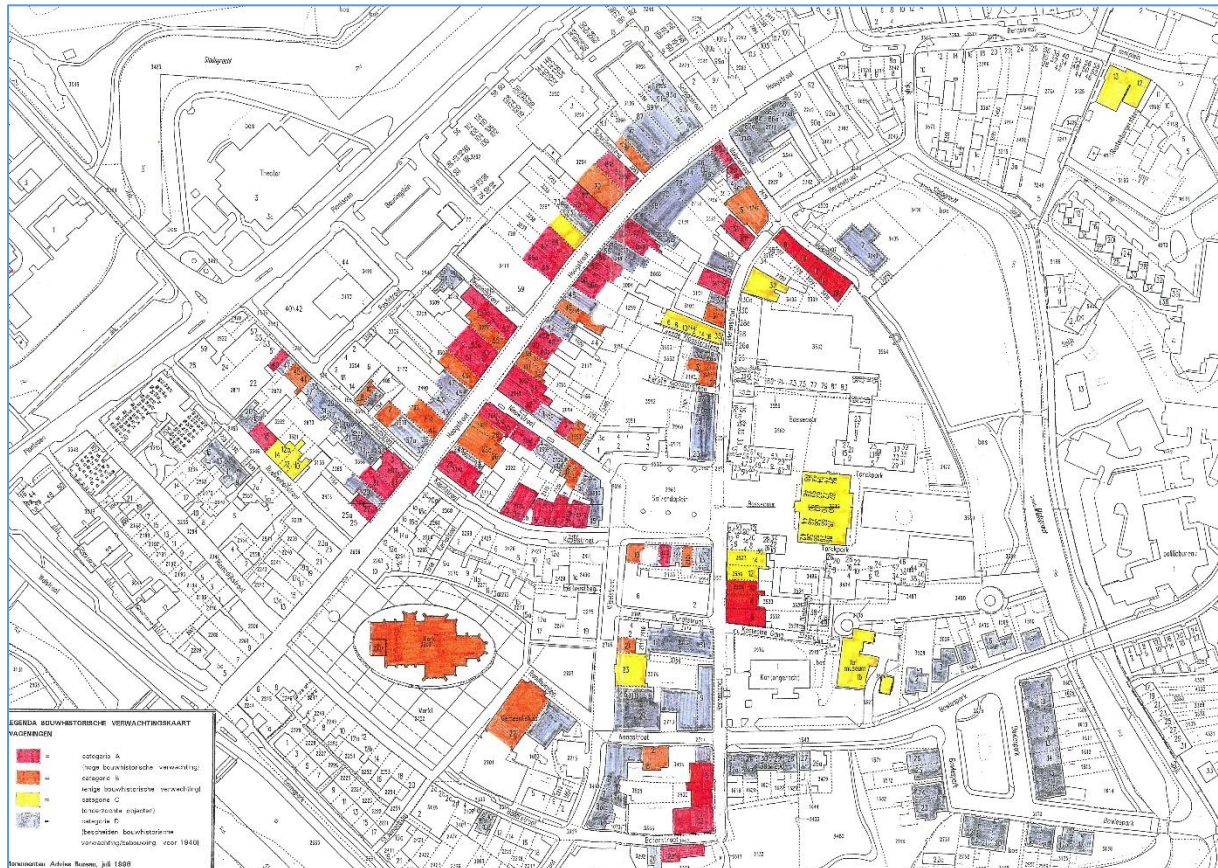
Aanvullende informatie kan worden ingebracht in het bestaande GIS-systeem van de Gemeente Wageningen. Het betreft informatie over het ontstaan en de groei van de vesting, alsmede archeologische en bouwhistorische kaartlagen.

Te ondernemen acties kunnen zijn:

- De voorgestelde, toe te voegen laag in het GIS-systeem over de historie van de vesting omvat, voor het moment, negen periodes waarin de vesting aan duidelijke veranderingen onderhevig is geweest. De vesting Wageningen heeft zich in ruim zeven eeuwen ontwikkeld. De huidige vorm met één enkele stadsgracht en (zes bolwerken) stamt uit het eerste kwart van de 16e eeuw. Hoe kun je tot een afgewogen

beslissing komen, zoals nu soms letterlijk, onder het zand geschoven resten niet in de beslissing worden meegenomen? Overigens betreft dit soms ook bekende resten uit het verleden, maar zonder goede registratie kan dit nooit in een belangenafweging tot zijn recht komen.

- De hieronder afgebeelde Bouwhistorische Verwachtingskaart Binnenstad die in 1998 in opdracht van de gemeente is gemaakt door het MAB kan als basis dienen voor een verder te ontwikkelen gemeentelijke GIS-laag.

- Verder uitbouwen van het geografisch informatiesysteem (GIS) met het in de jaren '80 en '90 verrichte archeologische onderzoek in de binnenstad door voornamelijk amateur-archeologen. Deze thans slecht gedocumenteerde informatie kan wellicht, door middel van een doorlopende stageplaats, in de gemeentelijke GIS-omgeving gebracht worden.

Tenslotte

Ook buiten het centrum bezit Wageningen vele cultuurhistorisch waardevolle plekken, buurten en gebouwen. Daar gaat deze visie niet of nauwelijks op in. Maar uiteraard zal in de Omgevingsvisie voor het gehele bebouwde gebied van Wageningen ook aandacht geschonken moeten worden aan het erfgoed van het Stadion de Wageningse Berg, de arboreta, het volkshuisvestingscomplex aan de Julianastraat, de watertoren, de molen, moderne architectuur, de herbestemming van leegkomende, voormalige universiteitsinstituten alsmede de huidige campus en al die andere historische plekken en gebouwen die een buurt zijn eigenheid geven en die de trots van zijn bewoners zijn.

Bijlagen

In de (losse) Bijlage bij de Vestingvisie zijn opgenomen:

- I. Inventarisatie en waardestelling van de objecten van de Wageningse Vesting
- II. De waardering van erfgoed. Resultaten van een SCP-onderzoek
- III. Voorstel Wallenpad
- IV. Stadsgracht
- V. Het versterken van de botanische tuin Belmonte
- VI. Vijf voorbeelden

Gebruikte bronnen

- BRO, 2016. Harderwijk, Binnenstadsvisie en actieplan. Definitief. Boxtel.
- BVR adviseurs stedelijke ontwikkeling, landschap en infrastructuur, 2006. Masterplan Plantsoen – Gerdesstraat Wageningen.
- Gemeente Maastricht, 2010. Vestingvisie 2010-2025 (concept). Maastricht.
- Kuiper, Rienk, 2010. Stadsgrachtwandeling Wageningen. Cultuurhistorische wandelgids. Platform Stadsgracht Wageningen
- Netwerk Erfgoed Wageningen, 2020. Naar een aantrekkelijk, levendig, duurzaam en bovenal identiteitsvol Wageningen. Startnotitie voor een Vestingvisie.
- Noort, Wouter van, 2020. Hoe ziet de stad eruit na de pandemie? NRC Weekend, 12 september 2010.
- RPS advies- en ingenieursbureau, 2019. Vooronderzoek wateraanvoer stadsgracht Wageningen.
- Siemens, René, 2016. Schetsboek Stadsgracht Wageningen. Met integrale schetsen per segment. SiemensBuitenplan/Platform Stadsgracht Wageningen.
- Stichting Stadsgezicht Wageningen, 2019. Voorstel voor het herstel van het Wageningse wallenpad (*PowerPoint-presentatie*).
- Van Roosmalen Van Gessel Architecten. E.P. & Buro Lubbers landschapsarchitectuur & stedelijk ontwerp, 1999. Versterkt Den Bosch. Ontwikkelingsplan vestingwerken 's-Hertogenbosch. Delft/'s-Hertogenbosch.
- Waterschap Vallei en Veluwe, z.j. Blauwe Omgevingsvisie 2050.
- West 8 urban design & landscape architecture, 2017. Visie op de vestingstad Grave. Een geïntegreerde visie op het vestingstelsel. Visiedocument. Rotterdam.

Beeld voorzijde:

Plattegrond van Wageningen, 1698-1712, naar N. van Geelkercken.

Kopergravure, gedrukt en uitgegeven door Frederik de Wit. Gelders Archief nr. 1552-152.

ⁱ Ministerie van OCW, 2017. Erfgoed Telt. De betekenis van erfgoed voor de samenleving, p.3.

ⁱⁱ Idem, pagina 17-18.